



ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ОСОБАМ, ВИЗНАНИХ СУДОМ ОБМЕЖЕНО ОСУДНИМИ

МАРЧАК Віталій Ярославович - професор кафедри кримінального права та криміналістики юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор юридичних наук, професор

В данной статье рассматриваются некоторые проблемные вопросы и процессуальные особенности назначения судом наказания лицам, признанным судом ограниченно вменяемыми, которые не урегулированы законодательством.

Ключові слова: суд, призначення покарання, обмежена осудність, психічний розлад, примусові заходи медичного характеру.

Поняття «психічний розлад» об'єднує широке коло психічних порушень, різноманітних за клінічними проявами, ступенем виразності й нозологічної природи. Ці порушення мають ряд спільних ознак, наприклад, особистісний рівень враження, неглибокі інтелектуальні та афективні порушення. Межовий характер вказаних розладів не виключає в таких осіб можливості усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій та керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення.

Разом з тим, деякі індивідуальні особливості людини, наявність неглибоких порушень інтелектуальних та емоційно-вольових функцій таких осіб, можуть накладати відбиток на мотивацію їх протиправної поведінки, способи реалізації злочинних намірів, обмежувати можливість утриматися від злочинної поведінки. Психічний розлад впливає на інтелектуальну та вольову сферу особи під час вчинення нею кримінального правопорушення, чим суттєво зменшує свободу осо-

бистісного вибору, знижує самоконтроль, зменшує повноту відображення в свідомості об'єктивної та суб'єктивної дійсності, погіршує її сприйняття, ускладнює вирішення проблемних ситуацій [1, с. 143]. Наявність психічного розладу та механізм його впливу на особу під час вчинення нею злочину визначаються висновком комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. Цей факт, встановлений експертом, може бути підставою для висновку суду про те, що особа, вчиняючи кримінальне правопорушення, діяла у стані обмеженої осудності.

Особливості кримінальної відповідальності та покарання таких обвинувачених передбачає стаття 20 Кримінального кодексу України, яка сформульована наступним чином:

1. Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

2. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру [2, ст. 20].

Дана стаття Кримінального кодексу України вводить у судову практику поняття обмеженої осудності. Обмежена осудність включає в себе медичний критерій,

який констатує межеві психічні розлади в обвинуваченого, і частково порушену можливість усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій чи бездіяльності (інтелектуальна ознака) або керувати ними (вольова ознака). По суті, мова йде про часткове порушення однієї з ознак юридичного критерію внаслідок впливу медичного критерію.

Таким чином, інтелектуальна складова поділена на два елементи. Перший відображає обмежену можливість особи усвідомлювати фактичний характер своїх дій як обмежену здатність відображати у свідомості, у системі культурних значень, зміст переважно операційного складу своїх дій. Він розкриває обмежену можливість усвідомлення своїх дій як визначення певних способів і засобів для досягнення мети власної діяльності з урахуванням соціальних норм, правил, установок, технологічних приписів і можливостей, у тому числі неповну усвідомленість з позиції моралі й моральності.

Другий елемент – обмежена можливість усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій. Він характеризує оціночний процес, що забезпечує свідомий вибір діяння, і кваліфікує обмежену доступність для сприйняття особою тієї шкоди, яку вона завдає суспільству своїми діями; збитків, які заподіяні її поведінкою правам та інтересам інших осіб; можливих негативних соціальних та правових наслідків для самої особи, які випливають з особливостей (фактичного характеру) власних дій. Це відображає дефіцит їх смислової та нормативної оцінки, обмеженість прогнозу їх негативних соціальних наслідків для себе та суспільства в ситуації вибору, при формуванні й здійсненні злочинного наміру (умислу).

Нездатність особи повною мірою керувати своїми діями відображає недостатню усвідомленість та адекватність вибору способів та засобів досягнення мети, обмеженість контролю їх реалізації; дефіцитність регулюючих нормативних оцінок, недооцінка ситуації.

Отже, приймаючи рішення про визнання особи такою, що вчинила кримінальне правопорушення у стані обмеженої осуд-

ності, судам слід враховувати, що під обмеженою осудністю розуміється психічний стан особи, що не виключає кримінальної відповідальності і покарання, при якому наявний у неї розлад психічної діяльності у вигляді хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, під час вчинення особою злочину обмежив її здатність повною мірою усвідомлювати свої дії, діяльність чи бездіяльність (усвідомлювати фактичну сторону і суспільну небезпеку діяння) чи керувати ними.

Основними ознаками обмеженої осудності є:

а) це кримінально-правова категорія, що характеризує психічний стан групи осіб із психічними розладами, які вчинили кримінальні правопорушення;

б) це не проміжна категорія між осудністю і неосудністю, а складова частина осудності;

в) як частина осудності, вона слугує передумовою кримінальної відповідальності осіб із психічними розладами, що вчинили кримінальне правопорушення;

г) вона може мати кримінально-правове значення для виявлення розподілу ролей співучасників при групових злочинах;

д) вона стосується тільки часу вчинення особою злочину й самостійно ніяких правових чи інших наслідків після відбування покарання не тягне;

е) її може констатувати тільки суд у вироку чи постанові на підставі компетентного висновку комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

При призначенні судом покарання особам, які вчинили кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, виникає ряд дискусійних питань, які потребують не чисто формального підходу, а застосування наукових знань.

Одні науковці вважають, що суд при розгляді кримінального провадження згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством зобов'язаний врахувати будь-які обставини, у тому числі й наявність психічного розладу та його вплив на особу під час вчинення нею кримінального

правопорушення, поряд з іншими обставинами провадження [3]. Але чи враховують це суди? Практика показує, що враховують дуже рідко, тому що за загальним правилом про них не знають. Суду про це стає відомо найчастіше після проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, коли обвинувачуваний визнається осудним, але в акті відзначається наявність у нього психічного розладу. На жаль, і в таких випадках вони часто залишаються без уваги з боку суду і не отримують відображення у рішенні.

Інші думають, що наявність у особи психічних аномалій повинна бути включена в кримінальне законодавство як пом'якшуюча вину обставина для того, щоб була можливість пом'якшення покарання у випадках, якщо розлади психіки обмежували здатність винного усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій чи керувати ними, і застосовувати поряд з покаранням примусові заходи медичного характеру [4]. На нашу думку, суд вправі визнати вчинення злочину особою в стані обмеженої осудності, як обставину, яка пом'якшує відповідальність, і поряд з покаранням такої особи може бути застосоване примусове лікування у відповідних медичних установах.

Виникає питання, у якому ж ступені обмежена осудність повинна впливати на покарання? Були висловлені різні точки зору. Деякі автори вважають, що особа, визнана обмежено осудною, не повинна ставитися в рівні, а тим більше гірші умови з психічно здоровими правопорушниками. Вони висловлюються за беззастережне зниження покарання тільки в силу однієї ознаки, що характеризує особистість, – обмеженої осудності.

Відома й інша позиція. Наприклад, у радянські часи вважалось, що не можна всіх осіб із психічними аномаліями визнавати менш відповідальними за свої вчинки. Одним з них варто призначати більш м'яке покарання, іншим – більш суворе [5, с. 118]. Були вчені, які взагалі заперечували проти беззастережного пом'якшення покарання таким особам [6, с. 200-202; 7, с. 210].

Проте, психічні аномалії, що лежать в основі визнання особи обмежено осудною,

не вважаються фактором, що визначає злочинну поведінку. Тому виходити тільки з однієї обмеженої осудності при призначенні покарання було б неправильно. Залишалися б без аналізу й урахування при призначенні покарання інші дані про особистість і не враховувалися б зовсім обставини, що характеризують вчинений злочин.

Суд повинен виходити із загальних підстав призначення покарання, керуючись правосвідомістю, враховувати ступінь і характер суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного й обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. У числі інших обставин повинна розглядатися і категорія обмеженої осудності як обставина, яка може пом'якшити відповідальність.

Одночасно необхідно підкреслити, що обставина про наявність психічного розладу, який вплинув на поведінку особи під час вчинення злочину, що може бути достатнім для суду, щоб особа була визнана ним такою, яка діяла у стані обмеженої осудності, сама по собі ні при яких умовах не може визнаватися обставиною, що обтяжує покарання. Хвороба ніколи не повинна погіршувати становище особи, що вчинила кримінальне правопорушення, це суперечило б гуманним засадам кримінальної політики правової держави. Разом з тим, особі, визнаній обмежено осудною, може бути призначене покарання при наявності інших обставин, що обтяжують відповідальність. Отже, обмежена осудність особи може бути обставиною, що пом'якшує відповідальність, але й може бути не прийнята до уваги судом при призначенні покарання і залишитися нейтральною, що впливає на призначення самого покарання.

Важливе значення має питання про види і тяжкість покарання, що можуть застосовуватися до осіб, визнаних судом обмежено осудними. У принципі це може бути будь-яке покарання, передбачене кримінальним кодексом.

Деякі автори вважають, що у відношенні цієї категорії осіб недоцільно застосовувати позбавлення волі на короткі терміни. В. О. Мелік-Мкртчян, що досліджував це питання у відношенні осіб із травматичним

психопатоподібним синдромом, пише, що короткі терміни позбавлення волі «не досягають мети – попередження стану декомпенсації і більш повноцінної адаптації таких осіб у місцях позбавлення волі, ... стан декомпенсації виникає на перших етапах їхнього перебування у місцях позбавлення волі, а в наступному, як правило, відбувається більш задовільна адаптація» [8, с. 65-66.]. На думку А. М. Халецького, недоцільне застосування коротких термінів позбавлення волі у відношенні психопатів [9]. З цього випливає, що для різних категорій осіб, що вчинили кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, покарання повинне призначатися із урахуванням психічного стану особи. Відповідно до вимог статті 360 Кримінального процесуального кодексу України суд може залучити фахівця-психолога для консультацій (рекомендацій), які, в подальшому, можуть враховуватися при призначенні покарання.

На наш погляд, пом'якшення покарання повинне бути правом, а не обов'язком суду. Навряд чи варто пом'якшувати покарання особам із психічними недоліками, що вчинили особливо тяжкі злочини, які свідчать про підвищену суспільну небезпечність, наприклад умисні насильницькі злочини проти життя або статеві злочини тощо. У будь-якому випадку необхідно ретельно вивчати обставини кримінального провадження і з особливою увагою аналізувати дані, що характеризують особу правопорушника. На нашу думку, таке вирішення питання не буде суперечити принципу гуманізму.

Законодавець у статті 66 Кримінального кодексу України пропонує судам при призначенні покарання вважати обставинами, які пом'якшують покарання «вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин» або «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого» [2, ст. 66]. Проте, до «такого стану» чи «збігу обставин» може призвести психічний розлад, оскільки психічний розлад – це не обов'язково психіатрична хвороба. Оче-

видно, що цю статтю потрібно законодавчо вдосконалювати.

При призначенні покарання з урахуванням психічних розладів та їх впливу на свідомість чи волю особи в момент вчинення кримінального правопорушення суд повинен розуміти, що, насамперед, психічні розлади можуть ускладнювати суб'єкту можливість утриматися від вчинення протиправних дій. Йому набагато складніше стримати себе, ніж психічно здоровій людині, оскільки його свідомість звужена таким чином, що він, у першу чергу, бачить вихід із криміногенної ситуації саме у вчиненні правопорушення. І це повинно визнаватися обставиною, яка пом'якшує відповідальність, тому що здорову та обмежено осудну людину не можна ставити в один ряд. Наприклад, психопат – особа, яка відрізняється від здорової особи запальністю, підвищеною збудливістю тощо, виявившись у конфліктній ситуації, легше подолає психологічний бар'єр, який стримує його від вчинення насильницького злочину.

Крім того, до осіб, визнаних судом обмежено осудними, можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Примусові заходи медичного характеру не є заходами кримінального покарання. Вони не містять елементів кари, не переслідують мети виправлення чи перевиховання, оскільки застосовуються стосовно хворих людей, які вчинили кримінальні правопорушення. Вони застосовуються, з одного боку, з метою лікування цих осіб для покращення їх психічного стану, при якому вони перестають складати суспільну небезпечність. З іншого боку, ці заходи направлені на попередження вчинення цими особами нових кримінальних правопорушень.

Примусовий характер цих заходів виявляється в тому, що вони застосовуються незалежно від бажання хворого або його близьких родичів чи законних представників; пов'язані з певними обмеженнями особистої свободи хворого; призначаються тільки за рішенням суду.

Примусові заходи медичного характеру установлені кримінальним законом і включають: а) амбулаторний медичний нагляд

та лікування у психіатра; б) примусове лікування в психіатричному стаціонарі загального типу; в) примусове лікування в психіатричному стаціонарі спеціального типу; г) примусове лікування в психіатричному стаціонарі спеціалізованого типу з інтенсивним наглядом.

Вирішення питань про визнання особи обмежено осудною, застосування до таких осіб примусових заходів медичного характеру, а також визначення типу лікарні відноситься до компетенції судів. Здійснення примусових заходів медичного характеру покладено на психіатричні заклади органів Міністерства охорони здоров'я України. Вони ж визначають лікарню, де особа повинна проходити лікування. Застосування примусових заходів медичного характеру можливе при наявності до того підстав і при виконанні умов, передбачених кримінальним процесуальним законом. Підставою застосування примусових заходів медичного характеру є суспільна небезпечність особи, яка випливає з його попередньої поведінки і психічного стану та можливості у зв'язку з цим вчинити нові небезпечні для суспільства діяння. Застосування примусових заходів медичного характеру можливо тільки за умови доведеності в ході судового засідання, що вчинено суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом, і вчинене воно саме цією особою; що ця особа є обмежено осудною; ця особа в силу характеру вчиненого і свого психічного стану продовжує залишатися небезпечною для суспільства. Невстановлення в діянні особи ознак суспільної небезпечності не дає підстав для застосування щодо неї примусових заходів медичного характеру. Якщо така особа за характером захворювання потребує лікування, то вона підлягає направленню в психіатричну лікарню за правилами недобровільної госпіталізації.

Так, при призначенні обмежено осудній особі покарання не пов'язаного із позбавленням волі, але при наявності висновку експерта про необхідність застосування щодо неї примусових заходів медичного характеру суд може застосувати до обвинуваченого такий примусовий захід медичного

характеру як надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Якщо не буде вважатися за необхідне застосування до особи, яку суд визнав такою, що діяла під час вчинення кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності, примусових заходів медичного характеру, а також у разі припинення застосування таких заходів, суд може передати його на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом [2, ст. 94].

Також при обранні покарання у виді позбавлення волі, суд, при необхідності, повинен призначити обмежено осудній особі одночасно примусові заходи медичного характеру у виді госпіталізації до психіатричного закладу із звичайним наглядом.

Необхідність поєднання покарання і лікування осіб із психічними аномаліями, що вчинили злочин, з позицій кримінального права – аргумент на користь обмеженої осудності, а не проти неї. Не можна визнати переконливими доводи супротивників обмеженої осудності про безпеку можливих зловживань з боку експертів-психологів та психіатрів. Якщо навіть такий випадок буде мати місце, то все одно рішення про визнання особи обмежено осудною буде прийматися судом.

На підставі викладеного вважаємо, що, крім досліджених особливостей, які суд повинен враховувати при призначенні покарання обмежено осудним особам, обмежена осудність характеризується тим, що вона може бути визнана судом обставиною, яка пом'якшує кримінальну відповідальність, але не має самодостатнього значення і враховується судом при призначенні покарання в сукупності з іншими даними й обставинами, що характеризують злочин і особу обвинуваченого. Крім того, обмежена осудність ніколи і за жодних умов не може бути витлумачена як обставина, що обтяжує відповідальність. Також вона може слугувати підставою для визначення умов тримання засуджених до позбавлення волі і призначення примусових заходів медичного характеру, що поєднується з покаранням.

АНОТАЦІЯ

У даній статті розглядаються деякі проблемні питання та процесуальні особливості призначення судом покарання особам визнаним судом обмежено осудними, які не врегульовані законодавством.

Література

1. Марчак В. Я. Обмежена осудність : навч. посіб. / В. Я. Марчак. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2013. – 460 с.
2. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2004. – 1196 с.
3. Приходько Т. М. Проблеми зменшеної осудності у кримінальному праві / Т. М. Приходько. – Одеса : Маяк, 1998. – 56 с.
4. Казміренко Л. І. Кримінальний кодекс України : психологічний аналіз кримінально-правових понять : монографія / Л. І. Казміренко, О. Л. Мартенко. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
5. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение : норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
6. Лунц Д. Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии : Монография / Д. Р. Лунц. – М. : Медицина, 1966. – 236 с.
7. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
8. Мелик-Мкртчян В. А. К вопросу о так называемой «уменьшенной вменяемости» применительно к лицам с травматическими психопатоподобными состояниями / В. А. Мелик-Мкртчян // Актуальные

SUMMARY

This article discusses some problematic issues and procedural characteristics of the sentence to the persons recognized by the court is limited sane, which are not regulated by law. The author also reveals the notion of the limited sanity and its characteristics that should take into account when sentencing court. For example: a) it's a criminally-legal category, which characterizes the mental state of persons with mental disorders who have committed criminal offenses; b) it isn't an intermediate category between sanity and lunacy, because it's an integral part of sanity; c) as part of sanity, it's a prerequisite of criminal liability of persons with mental disorders who have committed a criminal offense; d) it can have a criminally-legal value to identifying the roles of accomplices in a criminal group; e) it applies only to the time when a person has committed a crime and independently any legal or other consequences after serving the sentence does not entail; f) it can ascertain only court in sentencing and based on the conclusion of the judicial complex psychological and psychiatric examination; g) it may be adjudged circumstance that mitigates punishment and taken into account by the court in sentencing in combination with other circumstances that characterize the crime and the accused person; h) it's never, under any circumstances be construed as an aggravating circumstance; i) it can serve as a basis for determining the conditions of detention of persons sentenced to imprisonment and destination of compulsory medical measures, combined with the serving punishment.

вопросы социальной и клинической психиатрии. – Душанбе, 1969. – С. 65-66.

9. Халецкий А. М. Искусство. Шизофрения. Преступность : психоаналитические труды / А. М. Халецкий. – М. : Изд. дом «ERGO» ООО, 2014. – 193 с.

10. Судова психологія : навч. посіб. / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 496 с.